

L'higienisme a Espanya (1833-1923), un estat de la qüestió

Sílvia Artisan Garcia

NIUB: 20664700

Tutora: Mònica Borrell Cairol

Curs: 2025-2026

Treball de Final de Grau

Universitat de Barcelona

Facultat de Geografia i Història

Grau en Història

Resum: El treball exposa l'evolució del tractament historiogràfic de l'higienisme espanyol entre els segles XIX i XX, des de la dècada de 1960 fins a l'actualitat. Per fer-ho, el treball s'estructura en les temàtiques principals que ha estudiat l'higienisme, per tal d'extreure'n les principals tesis, debats i altres consideracions que ha fet la historiografia. Es veurà com l'higienisme s'entén com un producte de la revolució industrial, el qual pretenia solucionar, o pal·liar, les seves conseqüències més nefastes, amb l'objectiu únic de mantenir el sistema i controlar les classes populars. A partir d'aquesta tesi, però, es poden analitzar des de múltiples perspectives les eines, els grups socials, les mesures i les principals tesis esgrimides per aconseguir aquest fi.

Paraules claus: Higienisme, segles XIX-XX, Espanya, industrialització, control.

Abstract: This paper presents the evolution of the treatment of the historiography on the Spanish hygienic movement between the 19th and 20th centuries, since the decade of 1960 until the present day. The structure of this paper is based on the main topics which have studied the hygienic movement to extract the main thesis, discussions, and other historiographic considerations. It will be noticed that the hygienic movement is understood as a product of the industrial revolution that aimed to solve, or mitigate, its worst consequences, with the only objective of maintaining the system and controlling the lower classes. Based on this thesis, the tools, social groups, measures and theses used to achieve this objective can be analysed from multiple perspectives.

Keywords: Hygienic movement, 19th-20th centuries, Spain, industrialization, control.

Índex

1. Introducció.....	3
2. Obres generalistes.....	5
3. L'higienisme i moral.....	8
4. Ambientalisme.....	12
5. Escola i infància.....	17
6. Dona i maternitat.....	25
7. Conclusions.....	30
8. Bibliografia.....	34

1. Introducció

Higienisme, moviment higiènic i d'altres termes vinculats han estat sovint presents als treballs que he fet al llarg del grau, probablement a causa d'un interès en la història de l'assistència social, de la sanitat i l'educació, així com el segle XIX. Aquestes topades han generat un interès en aquest moviment, a voler conèixer-lo amb més profunditat, cosa que ha portat a la gènesi d'aquest Treball de Final de Grau (TFG). Tanmateix, aquest serà un estat de la qüestió, pel qual, tot i que el meu objectiu personal és aprendre sobre l'higienisme, l'objectiu acadèmic és conèixer que ha apuntat la historiografia al respecte, així com les relacions entre les diferents obres, i trobar allò que encara no s'ha estudiat. També es vol saber quin és el tractament que ha donat la historiografia a l'higienisme, des de quins corrents i les temàtiques que s'han tractat, així com la seva evolució. S'ha de tenir en compte, però, que si bé és un concepte molt present en una gran varietat de temàtiques historiogràfiques, ha estat majoritàriament estudiat des de la història social. Ara bé, no vol dir que no s'hagi fet, també, des d'altres corrents com la història de gènere, la història de l'educació o l'ambientalisme, encara que de manera més limitada. Per aquesta raó, el treball no ha volgut centrar-se en una temàtica, sinó que s'han buscat autors que abordin l'higienisme des de diferents perspectives, de manera que es pugui tenir una visió global de com s'ha tractat l'higienisme. L'objectiu és contemplar els diversos punts de vista, pel qual de cada temàtica s'han hagut de seleccionar aquells autors que s'han considerat més rellevants, ara bé, el fet de no incloure'ls tots no implica que no hi siguin presents totes les qüestions rellevants. D'aquesta bibliografia destaca que es produeix, majoritàriament, entre la dècada de 1990 i la del 2000. Ara bé, la bibliografia anterior permet observar el canvi que es produeix, especialment, en la dècada de 1990, en la forma de tractar l'higienisme, encara que hi ha certs aspectes que es mantenen. Altrament, la més recent, tot i que la producció s'ha anat aturant, permetrà veure la seva evolució en les dues últimes dècades, així com, el sorgiment de nous enfocaments.

Per tal d'exposar el resultat de la recerca bibliogràfica, el treball s'ha estructurat en cinc apartats, segons les temàtiques més tractades en relació amb l'higienisme, indicades a l'índex. Amb tot, es pot observar que el primer apartat no es correspon a una temàtica concreta, sinó que serien obres que tracten la història de l'higienisme en conjunt i de forma descriptiva. La seva presència es pot considerar que trenca l'estructura del treball, però és imprescindible que es mostri, i necessari, que sigui el primer, ja que tracta els precedents, contribuint a comprendre millor el punt de partida de la resta de temàtiques. El següent apartat es vincula amb la moral, i la seva posició tampoc és casual, perquè en l'higienisme la moral serà un element clau, pel qual les qüestions plantejades en aquest apartat seran

les més referenciades en els següents. Pel que fa als altres apartats, el seu ordre no hauria de ser necessàriament aquest, però s'ha volgut utilitzar com a referència la major o menor presència en els primers treballs sobre l'higienisme. Mentre la qüestió de l'entorn té una presència important, l'educació i la infància són més minoritàries, i la de la dona pràcticament inexistent. Respecte a aquesta, posar-la després de l'apartat dedicat a la infància permetia establir millor el diàleg entre les premisses dels autors d'aquest i els autors que tractaven la maternitat.

Continuant amb l'estructura del treball, les diferents idees s'han ordenat de forma cronològica, dins dels apartats, segons es publiquen en els diferents articles, cosa que permet posar en diàleg els diferents autors per tal de veure els diferents debats que s'han produït, els consensos i l'evolució historiogràfica. Altrament, aquesta recerca es limitarà als articles referents al territori de l'actual estat espanyol, ja que si bé en l'àmbit europeu i americà hi ha prou bibliografia localitzable, les diferències en el desenvolupament de l'higienisme, i el pes que ha tingut en la historiografia, impedirien estudiar-lo en la profunditat necessària. Per contra, tampoc es pot centrar en una regió concreta de l'estat espanyol, perquè no s'ha pogut localitzar prou bibliografia, igual que no s'inclouran els territoris colonials, per raons similars. Respecte a la cronologia, en inici es troba limitada el 1833 perquè, si bé hi ha un moviment higiènic força dinàmic al segle XVIII aquest es veurà aturat per la Guerra del Francès i el regnat de Ferran VII, trobant-se aquests molt desconnectats dels del segle XIX, sense menysprear la connexió que suposa Mateo Seoane Sobral. El final es posa a l'inici de la dictadura de Primo de Rivera, a causa que la major part de la bibliografia consultada el posa en aquesta data, ja que si bé s'aplicaran postulats higienistes en aquest període serà desplaçat per altres corrents.

2. Obres generalistes

En un inici, la historiografia va tractar l'higienisme en conjunt, sovint centrant-se en els grans intel·lectuals i assenyalant les grans tendències, per tal de mostrar la seva evolució. Aquests es caracteritzen per la descripció dels fets, l'enumeració d'obres i l'exposició de les principals idees i pressupòsits dels quals partien els principals higienistes. Si bé solen buscar els orígens d'aquests pressupòsits i la seva relació amb el context social en el qual vivien, no solen fer gaire interpretació respecte a quina era la voluntat dels higienistes més enllà de la millora de les condicions de vida.

López Piñero, *et al.* (1964) mostra el moviment higiènic a través de les propostes dels seus principals autors. Respecte de Pedro Felipe Monlau plantegen que es troba influenciat pel model anglès, destacant que es caracteritza per la cerca de la seguretat, llibertat i la comoditat del ciutadà, no volent ser una policia de la moral. D'entre les diferents característiques de la seva obra, convenientment exposada, posen en relleu la idealització del món rural i la limitació que suposava la mentalitat burgesa. Aquesta es contraposa amb les crítiques de Monlau a les condicions de vida de la classe obrera, dividint-la en les següents categories: habitatge, alimentació, malalties laborals i accidents laborals. Aquestes els permeten mostrar la crítica a la moral de la classe proletària, de la qual dedueixen la seva principal tesi: la baixa moral juntament amb les males condicions de vida causa de la misèria, que és el que portaria a la degradació de la moral sexual i l'alcoholisme. També exposen les diferents solucions que proposaven, sent especialment rellevant la descentralització al camp, mostra de la idealització del món rural citada anteriorment. El conjunt exposa la contradicció que suposaven els postulats higienistes i la defensa del model liberal-burges, ja que solien xocar amb idees com el lliure mercat o les desigualtats com un fet natural. Un altre autor que tracten és Joaquín Salarich, el qual plantegen que és molt més conservador a causa de la influència francesa, el que fa vulgui treure qualsevol responsabilitat a la burgesia i acusi la classe proletària dels accidents laborals i les males condicions de vida, per la manca d'instrucció, moralitat i previsió. Aquí els autors el comparen amb Monlau, el qual, malgrat que també critica aquests aspectes dels obrers, sí que té en compte les causes socials de la seva situació. Per aquesta raó, la seva principal tesi respecte a Salarich és que les seves teories sobre les relacions obrer-patró són una expressió de les idees de la burgesia del seu temps en vers les mateixes; acusant dels desordres socials, la colera i els desordres morals, advocant a favor de la submissió de l'obrer i el paternalisme del patró. Aquí, però, també mostren les seves contradiccions, ja que, com Monlau, denúncia de les males condicions de vida dels obrers i l'avarícia i l'egoisme dels patrons. També inclouen a Francisco Méndez Álvaro, el qual per trobar-se

pròxim a Monlau se centren en la seva tasca editorial, especialment aportant treballs d'altres països, i en el desenvolupat l'últim terç del XIX, quan Monlau ja havia mort. És especialment rellevant la suavització de la demanda, per part de l'higienisme, de polítiques d'habitatge obrer per por a una avançada del socialisme, pel qual plantegen que l'atenció de l'estat s'ha de centrar en el sanejament dels carrers. Canvi que, segons els autors, portarà que l'higienisme de finals del segle XIX se centri molt més en la construcció d'equipament públic i en l'associació dels obrers en societats d'ajuda mútua. També assenyalen el canvi de paradigma en la imatge de l'obrer, el qual ja no es presenta de forma negativa, gràcies a la instrucció, el que alhora farà que desaparegui la idealització del món rural. Mercedes Granjel exposa de forma similar les biografies dels principals higienistes encara que ella inclou a Juan Giné i Partagás i Rafael María Forns, centrant-se en les seves principals obres¹ i les seves línies d'investigació; mentre que amb Monlau, Salarich i Méndez Álvaro també inclou les seves aportacions a diferents àmbits. Per la seva banda, Rafael Alcaide (1999) fa una aproximació similar, en menys extensió, arribant a conclusions similars,² encara que és menys interpretativa. El seu cas li dona més centralitat a Monlau, mostrant la relació entre la seva obra i la legislació, qüestió que López Piñero, *et al.* (1964) no tracten. Per fer-ho exposa de forma quantitativa, quantes vegades és citada la seva obra en la legislació en relació amb diferents categories en les quals el mateix Monlau divideix la legislació sanitària, fent diferents comentaris respecte a la rellevància de cadascuna.³

En aquestes obres també és rellevant l'estudi que fan de la gran varietat de publicacions que van sorgir a l'últim terç del XIX, de múltiples temàtiques. López Piñero, *et al.* (1964) exposen que si bé en l'àmbit teòric no aportaven gaires novetats, o es limitaven a repetir el que deien a l'estranger, destaquen les nombroses publicacions que oferien solucions pràctiques o la gran tasca divulgativa dirigida a la classe obrera. En canvi, Alcaide (1999) sí que ho considera rellevant i ho tracta a través de Giné Partagás i Rodríguez Méndez. Del segon fa una exposició similar a la que ha fet dels altres autors, exposant la seva tasca acadèmica i divulgadora, de manera que permet fer observacions sobre l'evolució de l'higienisme, però també sobre les contribucions d'aquest a la medicina espanyola. El que destaca, però és Giné Partagás, ja que s'exposa com la seva participació política va permetre el reflex legislatiu dels seus postulats higienistes. L'estudi d'aquesta vinculació, però, no és nou, perquè va ser àmpliament desenvolupada per Granjel (1983) qui exposa l'evolució de la legislació sanitària, i les institucions que les havia d'aplicar, i la influència de

¹ Aquí destaca que el llibre inclou làmines que mostren les portades de les seves principals obres, el que des del punt de vista editorial és una innovació.

² Igual que López Piñero, *et al.* (1964) comença fent una introducció on tracta els orígens de l'higienisme al segle XVIII, però per la cronologia d'aquest treball aquesta part no es tractarà.

³ Aquestes dades es troben exposades en unes taules a l'annex de l'article.

l'higienisme en aquestes, sense oblidar l'impacte de les epidèmies o el procés de centralització del XIX.

López Piñero, *et al.* (1964) també estudien els canvis que es produeixen dins l'higienisme amb el pas al segle XX, amb l'aparició d'obres, que, si bé no són fetes des del socialisme, tenen una preocupació politicosocial darrere i, en alguns casos, qüestionen l'estructura de la societat liberal. Aquí destaca el sorgiment de l'estadística sanitària, destacant la presència ocasional de dades *interclasses*, la qual, si bé conclouen que són bones, mencionen que en alguns casos s'ha de completar amb les dades dels mateixos autors. Seran especialment importants tant per fer noves propostes com per fer comparatives europees, assenyalant que se satisfia una demanda històrica. Altrament, també assenyalen un canvi de paradigma en l'higienisme, que passa de centrar-se de les malalties epidèmiques per fer-ho en les socials, especialment en la tuberculosi. El punt d'inflexió serà la Llei d'Accidents de Treballs (1900), impactant en les obres dels higienistes d'inicis del segle XX, els quals, si bé mantindran les denúncies fetes pels seus predecessors, posaran èmfasi en la remuneració i la responsabilitat del patró.

Per la seva banda, Alcaide (1999) fa una sèrie d'aportacions innovadores, les primeres de les quals serien les vinculades amb les seccions especials d'higiene. Aquestes li permeten exposar la visió que tenia l'higienisme de la prostitució, mostrant com la higiene pública havia evolucionat adoptant la moral de la societat burgesa, que tenia una visió dependent i pusil·làime de la dona, però, també, presentant alguns crítics a aquesta. Una altra innovació és al voltant del paper de l'higienisme com a pont entre la medicina espanyola i l'europea, profunditzant molt més en aquest aspecte que López Piñero, *et al.* (1964), els quals se centren en les influències internacionals dels autors. En aquesta línia, també mostra quin va ser l'impacte en la medicina i la societat espanyola, destacant la prostitució i la lluita contra les malalties infeccioses; mentre López Piñero *et al.* (1964) se centren en els aspectes molt més teòrics, sent l'única aproximació les consideracions que fan sobre la tasca divulgativa a partir de l'últim terç del XIX. Aquí serien rellevants les consideracions que fa Granjel (1983) al voltant Sociedad Española de Higiene, encara que és molt descriptiva, i el IX Congrés Internacional d'Higiene, profunditzant les seves aportacions i els participants, el demostra que en aquesta temàtica ja hi havia alguns precedents.

Granjel (1983) també innova en l'estudi de l'evolució de l'higienisme dins del món acadèmic, contrastant l'àmbit universitari amb la producció literària fora d'aquesta. Demostra que, malgrat el dinamisme del món editorial, tant en revistes com amb traduccions, aquesta disciplina despertava poc interès per part de les elits, tant socials com universitàries, el que va dificultar la seva consolidació com a disciplina. Aquí és especialment rellevant el fet que

dins la universitat va ser una qüestió marginalitzada fins a mitjan segle XIX, quan van aparèixer les primeres càtedres d'higiene, les quals, però, eren considerades de segona. Situació que canvia en l'últim terç del segle XIX, tant dins com fora de la universitat, a través de l'ostentació de les càtedres per especialistes, l'auge de les publicacions especialitzades i l'inici d'una tasca científica investigadora, pràcticament inexistent fins al moment.

3.L'higienisme i moral

Una de les temàtiques que s'han tractat de forma més precoç i extensa és la relació entre l'higienisme i la moral, com aquest ha sigut una via per imposar certs valors, de control social i una forma de generació de valors. Aquests s'han centrat en la vinculació amb la burgesia, però també la influència que té el context històric espanyol del seu temps, especialment vinculat amb les teories de millora de la raça.

La majoria d'autors, com fa Pérez-Fuentes Hernández (1991), inicien els articles situant els orígens de l'higienisme en els canvis socials i econòmics derivats de la revolució industrial. Fet que va fer sorgir una nova classe obrera la qual, a causa de les seves condicions de vida, solia tenir a una mortaldat més elevada, i en un moment en què la riquesa d'un estat s'associava al creixement de la població es feia necessari el sorgiment d'una disciplina dedicada a pal·liar aquest problema. La seva tesi principal, però, igual que defensen la resta d'autors citats en aquest apartat, és que la seva principal funció era la propugnació de tota una sèrie de qüestions morals que, juntament amb la millora de les condicions de vida, tenia com a objectiu reduir la conflictivitat social, convertint-se en un mecanisme de control social. En el seu cas, ho reforça a través de les dades proporcionades pels higienistes bascos, sobretot els biscaïns, en relació amb les condicions de vida dels treballadors, així com amb les tesis que van arribar i les solucions que van proposar. Aquests permeten a l'autora centrar-se, exposar com buscaven la millora de la societat, a través de la moralització de la classe obrera, per aconseguir la pau social, sent especialment rellevants aquells, pocs, casos on els aspectes morals passen per sobre els mèdics. Un dels que planteja una tesi similar és Ricardo Campos Marín (1995), però en el seu cas posa l'èmfasi en el caràcter científista que feia que pogués tenir una aparença de neutralitat, alhora que convertia els únics capaços de garantir la pau social mentre transformaven les formes de vida de la classe obrera. També aprofundeix més en la tesi que a pobresa era un dels grans mals de la societat moderna, ja que degradació física, portava a la degradació moral i aquesta a la perillositat social. Per la seva banda, Esteban Rodríguez Ocaña (1992) se centra més en el caràcter mediador que s'atribuïa l'higienisme, especialment després de les revolucions de 1848.

En relació amb aquesta qüestió, Anna Quintanas (2011) planteja un enfocament completament nou, ja que planteja com els estudis de Foucault sobre la relació entre la medicina i el poder es pot aplicar a Espanya vinculant l'higienisme i la medicina social com aquelles branques que la medicina va utilitzar en el seu paper com a nucli central de la normalització. Aquesta relació li permet fer dues aportacions noves vinculades a la qüestió de la relació entre l'higienisme i la moral. La primera és considerar que l'interès per part de les autoritats i les elits per les condicions de vida dels treballadors provenien del valor econòmic que tenien aquests, en tant que estaven malalts, la seva capacitat productiva disminuïa, pel qual l'economia anava malament.⁴ Una tesi que, si bé és plantejada per Pérez-Fuentes Hernández (1991), ella la desenvolupa de forma més extensa. La segona consideració és el fet que l'higienisme i la medicina es converteixen en fonts de valor moral i de conducta per si mateixos, mentre que fins al moment havien sigut una via per imposar els provinents d'altres fonts (com la religió).

Aquesta qüestió fa que alguns autors, com Pérez-Fuentes Hernández (1991) i Campos Marín (1995), es plantegin quines són les diferents vides que s'utilitzen per obtenir el control, les quals serien: la instrucció, el seguiment d'unes pautes morals i l'estalvi. Amb el qual poden concloure que: amb aquestes mesures, es pretenia reduir la conflictivitat social a través de l'acceptació per part de l'obrer de la desigualtat, el que, juntament amb la redempció del vici a través de l'estalvi, volia reduir certa sociabilitat i la disponibilitat de diners que permetessin l'organització de classe. En aquest punt, però, Campos Marín (1995) reprèn les consideracions fetes per López Piñero *et al.* (1964) pel que fa a la crítica a la societat industrial i la idealització del camp, així com atribueixen les males condicions de vida qüestions ambientals (condicions del lloc on vivien) i morals. En aquesta línia, també exposa el no qüestionament de les diferències de classe, que consideraven naturals i resultat de les mateixes actituds dels obrers, criminalitzant-les, pel qual la conflictivitat social era resultat de no acceptar la seva posició i integrar-se. Per aquesta raó, l'autor desenvolupa els tres punts clau al voltant dels quals defensaven que s'havia d'actuar: el treball com a via per la moralització, l'estalvi i l'habitatge obrer. Rodríguez Ocaña (1992) també se centra en el no qüestionament del sistema industrial i la criminalització dels obrers, a través de l'obra de Monlau, centrant-se en la concepció negativa de l'obrer (pobre, ignorant i malvat⁵) i les diferents propostes que fan per millorar les condicions higièniques. Aquí l'autor destaca perquè posa el focus en les comissions mixtes, les quals havien de

⁴ L'autora inclou els càlculs fets pels higienistes sobre el cost de les males condicions de vida de l'obrer, així com demostra que va ser clau per poder convèncer de la necessitat d'aplicar mesures.

⁵ Aquesta última consideració és exclusiva de Monlau i contrasta amb la visió que ofereixen López Piñero, *et al.* (1964), en la qual si bé es negativa no és per cap causa intrínseca de la persona. (Rodríguez Ocaña, 1992, p. 389)

servir per garantir les mesures higièniques, totes encaminades a millorar la moral i buscar la submissió dels obrers. En conjunt, es pot observar com es manté la tesi plantejada per López Piñero *et al.* (1964) per la qual l'higienisme mai qüestionava el sistema polític ni econòmic, trobant-se limitat per la mentalitat burgesa i els interessos del capital, encara que aquests autors sí que exposen les crítiques que feien a la seva organització, almenys geogràfica.

A continuació hi ha una sèrie de temes que tant Pérez-Fuentes Hernández (1991) com Campos Marín (1995) fan un tractament similar. El primer d'ells és l'habitatge, respecte al qual, com López Piñero *et al.* (1964), exposa les denúncies de les males condicions higièniques i l'amuntegament. Ara bé, la novetat recau que demostren com es vinculaven tant amb la proliferació de malalties com amb la "relaxació moral", inclús amb la propagació del socialisme. Posteriorment, presenten les diverses solucions que presentaven, des del sanejament de la ciutat fins a la construcció de cases barates⁶, petites, per evitar la convivència de múltiples famílies, les quals s'haurien d'adjudicar sempre que els futurs habitants complissin certs requisits morals. Amb aquestes propostes, l'autora arriba a la conclusió que es volien acabar amb els diferents mecanismes de *coresidència* i cohabitació per tal de desarticular la classe obrera. Aquí es contraposen amb López Piñero *et al.* (1964), els quals plantegen que precisament la defensa de polítiques de l'habitatge es vinculava amb l'auge del socialisme, no l'erradicava. El segon punt és el canvi en l'estructura i les relacions familiars, resultat de la revolució industrial, i la menor vida en família, són criticats pels higienistes. Aquests creien que ha de ser el punt de referència a la vida, per evitar d'altres, seguint el model de la família nuclear burgesa, pel qual es pot entendre que ho considera una forma de despolitització i desarticulació. Dins d'aquesta qüestió Pérez-Fuentes Hernández (1991) se centra en un tema particularment bilbaí, la lluita contra el celibat, ja que consideraven que l'estat complet de l'home es donava amb el matrimoni, encara que no presenten propostes per incentivar-lo. Altrament, l'autora presenta les múltiples propostes de regulacions, les quals es basaven en criteris eugenèsics i d'edat. El tercer punt en comú es vincula la relegació de la dona com a mestressa de casa, i la seva professionalització, resultat de les dificultats per conciliar l'espai productiu i reproductiu, el racionalisme i l'exaltació de la vida domestica. Aquest procés s'havia de donar a través de l'educació de les nenes i les dones adultes, les quals en generar una llar més confortable allunyarien a l'obrer del vici i influirien en ell per evitar els conflictes obrers. Continua amb un altre aspecte vinculat amb la dona, la maternitat, sobre la qual els higienistes propugnaven que no era exercida correctament, sota criteris racionals, pel qual era essencial educar en

⁶ Algunes propostes que si bé advocaven per la barreja de classes era per tal que els obrers aprenguessin dels seus veïns i, també, quedessin convenientment dispersats. (Pérez-Fuentes Hernández, 1991, p.136)

aquest sentit, posant especial èmfasi en la lactància. Aquí, l'autora exposa com també reclamaven un sistema assistencial per a les mares pobres, per evitar l'abandonament, també vinculat a la moralitat, creant sistemes paral·lels per les casades i les no casades. Amb les diferents consideracions sobre la dona, l'autora mostra el paper clau que tenia en el paradigma de la societat burgesa com a transmissora de valors. També posa el focus en el tractament de la infància, el que planteja que era no es limitava a la desemparada, sinó a tota, en un exemple on els criteris científics es barregen amb la moralitat de l'època, actuant la medicina com a mecanisme de control social. A més, també es plantegen algunes de les propostes fetes amb relació a l'educació dels infants i l'atenció d'aquells considerats "anormals" o immorals.

Per la seva banda, tant Rodríguez Ocaña (1992) com Campos Marín (1995) exposen els canvis que es donen en el primer terç del segle XX amb relació a l'higienisme i la legislació. El primer se centra en el canvi que suposa la llei d'accidents laborals de 1900, poc tractat fins ara, la qual elimina la tasca inspectora dels metges, però exigeix una responsabilitat al patró, així com desplaça la tasca de la higiene industrial dels metges als enginyers, més capacitats tècnicament. Amb tot, a través de tres monografies mostra com la voluntat moralitzant, si bé s'atenua, no desapareix, prenent el protagonisme la voluntat educativa, però ja no amb signes moralitzants, sinó sobretot econòmics, per allargar la vida útil de l'obrer. Aquí destaca l'ampliació de la distància amb el món obrer a mesura que es consolida l'higienisme, ja que el consideren ignorant per demanar una alternativa al capitalisme. Altrament, Campos Marín (1995) tracta el tema de forma molt més general, mostrant com la legislació d'aquest període es va veure influenciada pels postulats higienistes, mostrant un canvi d'actitud dels legisladors, però també com l'higienisme sintonitzava amb el reformisme i en formava part.

Un aspecte en el qual destaca Campos Marín (1995) és la centralitat que li dona a la capacitat que s'autoatorgava per assessorar el legislador per combatre les malalties socials. Aquí exposa com la malaltia, per l'higienisme, tenia un vessant moral, però també tenia les seves arrels en la sociologia organicismista, pel qual aquesta s'equiparava al vici (el que sovint alterava l'ordre liberal). Dins d'aquesta qüestió, tracta com el *degeneracionisme*⁷ va tenir un gran impacte en els metges espanyols de l'últim terç del XIX, ja que permetia patologitzar qualsevol moviment social per tal de desqualificar-lo. La subscripció d'aquesta teoria, i els posicionaments previs de l'higienisme, van portar que s'amollés a les teories regeneracionistes, a partir de 1898. En aquesta línia, segons exposa l'autor, van intentar

⁷ Teoria vinculada amb el darwinisme, per la qual la degeneració física de la classe obrera provenia de la manca de moralitat, la qual es transmetia a la descendència i augmentava. (Campos Marín, 1999, p. 1106)

cridar l'atenció dels poders públics, per tal que l'estat intervingués en matèria social a través d'una legislació sociosanitària. En aquest punt, però, van ser relegats per altres professions, amb postulats més pràctics, pel qual van haver d'abandonar les malalties socials per centrar-se en les infeccioses com a principal mal a combatre, ja que podrien presentar èxits tangibles. El que es vincula amb la denúncia del caos sanitari que va causar la grip espanyola i la demanda d'un ministeri de sanitat controlat pel poder mèdic. Projecte que es materialitza en la creació de l'Institut de Medicina Social, encara que l'autor remarca la necessitat de suport polític, així com la seva vinculació amb el regeneracionisme. La voluntat de combatre les malalties socials és plantejada de forma similar per Quintanas (2011), que, relacionant-ho amb les teories de Foucault, planteja com des de l'higienisme i la medicina social es pretenien tractar les patologies socials, totes aquelles qüestions mèdiques o morals que afectaven la nació, a través de la creació d'una autoritat mèdica. Aquesta havia de prendre les mesures necessàries, convertint el metge en un tutor que corregiria tots aquells aspectes de la vida de l'obrer que anés en contra la higiene. A partir d'aquest paradigma, pot concloure que el model interpretatiu de Foucault es pot aplicar a Espanya, on la medicina va jugar un paper clau en els mecanismes disciplinaris i reguladors característics de les formes polítiques del liberalisme, creant tota una sèrie de coneixements que permetien actuar des de l'incentiu i no pas des de la repressió.

Per finalitzar aquest apartat, caldria destacar que, si bé els autors solen mostrar una evolució clara de l'higienisme, l'únic que estableix una periodització clara és Rodríguez Ocaña (1992). Aquest divideix l'evolució de l'higienisme a Espanya en tres etapes, que també utilitza per articular el seu article: la primera es correspondria al penúltim quart del segle XIX i es caracteritzaria per les consideracions morals, la segona a l'últim quart, caracteritzada per la reclamació d'un lloc a la reforma social sense deixar les qüestions socials, i una tercera a inicis del segle XX, on es tecnifiquen les propostes.

4. Ambientalisme

En l'apartat anterior s'ha vist que, a part de les consideracions morals, un dels aspectes en el que més se centrava l'higienisme és en les condicions de vida de la població, en el seu ambient. Aquesta situació fa que, juntament amb la moral, una de les qüestions que més precoçment es va tractar dins la historiografia seria el vessant ambientalista de l'higienisme, tal com mostra l'article d'Urteaga (1985).

Luís Urteaga (1985) planteja la relació entre l'higienisme i les teories ambientalistes de la il·lustració, en les quals es considerava la situació geogràfica es trobava lligada amb la salut

i el caràcter de la població, del que deriva l'organització sociopolítica. Aquest autor, a més, se centra en una de les qüestions més debatudes, l'impacte que podia tenir la modificació de l'ambient i, concretament, la presència o no d'arbres. En aquesta línia, també afirma que la majoria de topografies estan vinculades amb l'ambient i solen vincular la geografia amb la salut de cada regió, així com proposen solucions vinculades a canvis en les condicions ambientals. A través dels tractats mèdics del període també denota com es va observar una "mortalitat desigual" entre regions, cosa que va permetre identificar problemes i proposar solucions, algunes més conservadores (caritat) i d'altres més progressistes (intervenció de l'estat). Aquí destaca, però el fet que a diferència de López Piñero *et al.* (1964), i d'altres autors que es veuran a continuació, no critica la manca de dades estadístiques, ni planteja les crítiques coetànies al respecte.

Una altra qüestió que també tracta Urteaga (1985) és l'evolució les teories higienistes, des de la defensa de la teoria dels miasmes fins a la transformació de les seves propostes, i abandonament d'altres, arran dels nous coneixements en bacteriologia a les darreres dècades del segle XIX. Aquesta evolució es pot vincular amb la centralitat que segons Campos Marín (1995) se li dona dins l'higienisme a les malalties infeccioses com a principal problemàtica a combatre. A part de l'abandonament de la teoria dels miasmes, també planteja que el canvi també va ser causat per l'adopció de la teoria de l'herència i el darwinisme social, que van fer qüestionar el reformisme, ja que no servia de res si no s'actuava en el que consideraven l'arrel del problema, l'herència. Aquests canvis, segons Urteaga (1985), portaran a un trencament amb la tradició anterior, passaran d'estudiar la mortalitat a la natalitat. Així mateix, les qüestions hereditàries i l'estudi dels microorganismes desplaçaran els estudis mediambientals, adoptant postulats eugenètics vinculats a la millora de la nació o la raça.

María Eugenia Galiana i Josep Bernabé-Mestre (2006) subscriuen les tesis exposades en l'apartat anterior respecte a la relació entre la industrialització i la degradació de les condicions de vida de la classe obrera, el que seria origen del conflicte social i el paper autoatorgat dels higienistes com a mediadors. La novetat rau a posar el focus al món rural, on vivia la majoria de la població, i en el segle XX, de manera que no estudien un període on es té una visió arcaïtzada i idealitzada del món rural, com s'ha exposat anteriorment. En canvi, demostren que en aquest període es creia que el camp es trobava en una situació similar que el món urbà, amb la diferència que aquest, gràcies a l'educació havia millorat, canvi de concepció que també mostra López Piñero *et al.* (1964). Per aquesta raó els higienistes espanyols, centrant-se en els enginyers, en estreta vinculació amb el regeneracionisme, van posar el focus en les àrees rurals com urbanes per tal de poder

“curar” el cos malalt i agonitzant que era Espanya. Aquí es plantegen unes tesis similars, encara que menys desenvolupades, a les de Campos Marín (1995) o Quintanas (2011).

Galiana i Bernabé-Mestre (2006) fan una aproximació a quina era la situació del món rural espanyol, així com les tesis dels higienistes al respecte, cosa que els permet obtenir una sèrie de dades en relació amb l'alta mortalitat, encara que assenyalen la manca de dades estadístiques. Aquesta afirmació es contradiu López Piñero *et al.* (1964) que plantegen que per aquest període ja són útils, encara que com aquí es demostra depèn de la zona. Aquestes mostren com els higienistes arriben a les mateixes conclusions, pel que fa a les causes, que havien arribat al món urbà uns decennis abans que serien: manca d'inversió pública, manca d'instrucció i immoralitat, exposant la mateixa vinculació amb la moral descrita en l'apartat anterior. La innovació es donaria en la menció d'alguns higienistes, que si bé encara posaven el focus en les classes populars, denunciaven la manca de cultura higiènica dels poders públics. A més, també evidencien una certa evolució política dins l'higienisme, ja que si bé continuen sense qüestionar l'estructura social, sí que es qüestiona com s'exerceix el poder, reclamant una reforma agrària que millori les condicions de vida per millorar la salut. En aquesta línia, com Rodríguez Ocaña (1992) i Campos Marín (1995), també plantegen que en l'últim terç del XIX la concepció negativa de les classes populars comença a canviar, i si bé se les continua responsabilitzant de la seva situació, ara també s'interpel·la al legislador i el patró per tal que millorin les condicions de vida i treball. Per exemplificar aquest canvi, s'analitza l'obra de Francisco Gómez de Membrillera Piazza, mostrant com a partir de diverses consideracions demogràfiques reclama mesures que aborden, en tots els seus vessants, l'alta mortalitat, especialment l'infantil.

Dins de les diferents qüestions que s'enumeren el paràgraf anterior, se centren en dues temàtiques concretes: l'habitatge i el cicle de l'aigua. Pel que fa al primer, arriben a les mateixes conclusions que Pérez-Fuentes Hernández (1991) i Campos Marín (1995), amb la particularitat que algunes de les solucions proposades s'han d'adaptar al món rural. Aquí és necessari assenyalar que, com en el cas de l'àmbit urbà, es té en compte l'entorn més immediat a la casa, també es té en compte la situació geogràfica, fent unes interpretacions similars a Urteaga (1985). Respecte al cicle de l'aigua, és rellevant que no s'hagi tractat des del punt de vista historiogràfic fins al moment, ja que era una problemàtica central dins l'higienisme, donat l'impacte de la colera i que ho consideraven l'origen de les malalties, a causa del mal estat i l'antiquat dels sistemes de canalització.

Altrament, posar el focus en el món rural els permet centrar-se en dues malalties que hi eren molt presents, el paludisme i l'anquilostomiasi, i les mesures que es van proposar per combatre-les. Mesures que demostren com el paludisme no va rebre gaire resposta, però

en l'anquilostomiasi, en tractar-se d'una malaltia de les mines, sí que va tenir una resposta legislativa, de manera que els permet resseguir els conflictes laborals associats. En aquest punt es pot relacionar amb la funció mediatra que s'autoatribuïen els higienistes, tal com exposa Rodríguez Ocaña (1992).

Una altra temàtica que analitzen, derivada de l'estudi de les condicions ambientals per part de l'higienisme, són les condicions de vida de la població infantil. Davant la idealització inicial del món rural per part de l'higienisme, exposada per altres autors, en el període estudiat es remarca que les condicions són iguals o pitjors que a la ciutat, trobant-se marcades pel treball infantil, la insalubritat i la manca d'educació higiènica. En aquest punt, es remarca com l'escola tampoc era garantia d'higiene, ja que aquestes es trobaven en condicions nefastes. (Galiana i Bernabeu-Mestre, 2006, p. 160)

Bernabéu-Mestre i Galiana Sánchez (2011) faran una sèrie de consideracions on se centren el món urbà i l'endarreriment sanitari espanyol, repetint les consideracions prèvies sobre l'origen de l'higienisme. Aquest cop, però, centrant-se en les qüestions ambientals, especialment en la teoria dels miasmes i la seva evolució cap a la bacteriologia, recuperant les tesis d'Urteaga (1985). Qüestions els permet considerar la constitució d'aquest moviment com una forma d'expressió de la medicina social. Fet que, juntament amb la participació de múltiples sectors de la societat, va permetre que participes d'un procés de reforma ampli per ocupar un lloc de referència fins a convertir-se en una ideologia, al voltant del qual construir la complexa trama social de l'higienisme. (Bernabéu-Mestre i Galiana Sánchez, 2011, p. 5) En aquest punt coincideix amb la proposta que fa Quintanas (2011) amb relació a l'higienisme com a font generadora de valors. Aquí, però l'anàlisi no es fa a través d'una teoria filosòfica, sinó que s'estudia la vinculació entre l'higienisme i el moviment regeneracionista a Espanya, fent unes consideracions similars a les de Campos Marín (1995), però en aquest cas a través de dues associacions dedicades a la millora de la societat: la Sociedad Española de Higiene (SEH) i la Academia de Higiene de Cataluña (AHC).

Si bé parteixen de les mateixes consideracions demogràfiques que el 2006, ara es posa el focus en la legislació estadística, i la demanda d'ella part dels higienistes per tal de conèixer no només la morbositat, sinó les condicions higièniques dels habitatges i l'alimentació de la població. Aquí es posa èmfasi en la incapacitat de fer comparacions internacionals per manca de dades i l'impuls que volia suposar la Reial Ordre de 20 de març de 1894, el que mostra l'abast de les queixes i l'evolució de l'estadística a Espanya. Fetes aquestes consideracions poden tractar els principals problemes en relació amb la morbiditat en el món urbà: l'amuntegament, la insalubritat de les aigües, la mala canalització de les aigües

residuals i les males condicions higièniques de l'espai públic; exposant conclusions similars a les ja plantejades en l'apartat "Higienisme i moral". La novetat recau en l'anàlisi que fan de les crítiques des de l'higienisme cap a la manca d'aliments, la seva qualitat i les condicions en els quals es preparaven, una temàtica poc tractada per la historiografia, però que dins del moviment era de les més rellevants. Aquesta qüestió es vincula amb l'alcoholisme, que consideraven resultat d'una mala alimentació i condicions de vida, i la malnutrició infantil, de la qual culpabilitzaven les mares. Aquestes consideracions respecte al rol de la dona en l'higienisme com a transmissora de valors són similars a les fetes per Pérez-Fuentes Hernández (1991) i Campos Marín (1995), especialment en relació amb la tesi higienista pel qual la maternitat no s'exercia de forma racional.

Una temàtica, força tractada dins la historiografia, és l'endarreriment sanitari espanyol, que Bernabéu-Mestre i Galiana Sánchez (2011) tracten des de la perspectiva de l'higienisme, exposant les causes que des d'aquest es proposava: la manca d'acció des de l'administració, la manca d'educació, la degeneració moral de la població i els condicionants socioeconòmics. El rellevant, però és l'últim punt, ja que es mostra com eren conscients que aquesta qüestió afectava les condicions de vida de les persones. Encara que com s'ha exposat en l'apartat anterior no qüestionaven el sistema, pel qual no fan propostes reals per solucionar-ho, que sí que es donen per altres problemàtiques, recuperant alguns arguments de Bernabéu-Mestre i Galiana Sánchez (2006). Les solucions són mostrades a través de l'obra de Pedro Garcia Faria on destaca la reclamació de mesures que no només controlin als obrers, sinó també als productors d'aliments. Amb tot, el més rellevant és que apel·la a la teoria del "cirurgia de ferro", quan demana la intervenció de l'administració en higiene, seguint la línia de les teories *degeneracionistes* plantejades per Campos Marín (1995). L'autor també serveix per fer palesa la persistent manca d'estadístiques, ja al segle XX, que permetessin fer polítiques higièniques, així com es denuncia la incapacitat dels municipis per fer-les.

Altrament, a partir de la dècada de 1880 en l'higienisme espanyol van ser llevants diferents institucions que promovien els seus postulats, entre elles l'AHC. Bernabéu-Mestre i Galiana Sánchez (2011) exposen les conclusions del congrés de 1922 respecte a com havia de ser la legislació amb relació a la construcció de cases higièniques, la canalització de les aigües, la construcció de carrers i la creació d'institucions que permetessin comprar cases als obrers. Aquest últim punt els permet deduir que els canvis en la intervenció pública van arribar quan l'habitació es va situar en el centre de les reformes urbanes i la salut pública; convertint-se la situació de salubritat de les cases en una qüestió pública que feien seva tots aquells que eren conscients de les conseqüències per la ciutat de la manca de salubritat. Tesi, que juntament amb el que exposa Pérez-Fuentes Hernández (1991), rebut la

plantejada per López Piñero *et al.* (1964) en relació amb la pèrdua de força de la demanda de construcció d'habitatge a partir de la dècada de 1880 per por a una avançada socialista, quan es produeix el contrari.

5. Escola i infància

Dues altres temàtiques, estretament vinculades en el seu tractament, són l'educació i la infància, convertint-se amb el temps en una de les qüestions més àmpliament estudiades. Aquesta, però té la peculiaritat que els diferents treballs toquen diferents *subtemàtiques*, però estableixen poca relació entre ells, sent els principals punts de contacte el paper de l'escola i les qüestions metodològiques. Amb tot es pot observar certa vinculació amb altres temàtiques des de les quals s'estudia l'higienisme. Aquesta se sol donar d'una forma cronològica, trobant-se més relació amb les altres temàtiques més estudiades en el moment en què va ser escrit l'article. Per exemple, l'article més antic està és més pròxim als estudis ambientalistes, en tractar l'urbanisme de l'escola, mentre que els posteriors ja se centren més en les activitats que es fan dins d'aquesta o en l'infant en si mateix. Des del punt de vista historiogràfic és especialment rellevant que si bé es veuen molt influenciats per la història social, també és rellevant la història de l'educació.

Purificación Lahoz Abad (1992) relaciona els orígens de l'escola moderna amb l'higienisme, moviment el qual presenta com a resultat de les necessitats econòmiques i socials de la revolució industrial, que la burgesia va adoptar com a bé social necessari. Planteja com un dels seus camps d'intervenció va ser la ciutat, on busca endreçar-la segons diversos criteris higiènics, com la distribució de la població segons edat i sexe, que portarà construir edificis per a col·lectius concrets. Aquí l'autora se centra en l'escola, concretament, en la influència que va tenir en els edificis, encara que també en l'instrumental i el mobiliari, els quals seran construïts segons les novetats higièniques del moment, sovint portades d'Europa. Paral·lelament, tracta el sorgiment d'una figura per dur a terme aquestes reformes el metge higienista, resultat de la necessitat de tractar i gestionar les malalties i les problemàtiques socials sorgides de la nova societat industrial, retrobant el paper mediador proposat per Rodríguez Ocaña (1992). Figura que li permet reflexionar sobre el sorgiment del concepte de prevenció, dins la qual estats tindran un paper clau, a través de la legislació basada en les propostes sanitàries dels higienistes; que solien centrar-se en la purificació de l'aigua i l'aire, fent una sèrie de consideracions similars a les que plantegen Bernabéu-Mestre i Galiana Sánchez (2006 i 2011).

L'autora presenta una periodització sobre l'evolució de l'higienisme a Occident i Espanya, establint dues etapes diferenciades: una primera en la qual els higienistes elaboraran les diferents propostes i una segona en què els estats, basant-se en aquestes propostes, elaboraran una legislació sanitària. A partir d'aquesta extreu quines són les diferents disciplines de les quals es va servir l'higienisme per elaborar les seves tesis: les ciències positives, la demografia, l'economia i la psicologia. Amb aquest es pot veure que intenta establir les bases teòriques de l'higienisme, una tasca que des de la historiografia no s'havia realitzat, i com es veurà a posteriori, tampoc es tornarà a fer.

En aquesta línia també fa una sèrie de consideració al voltant de la higiene, exposant com fins al moment tenia un paper simbòlic dins les religions, purificador, però que en la nova societat laica se li dona un nou simbolisme ètic-social, posant-la al servei de l'ideari burges a través de l'ordenació jurídica. En aquest context la higiene i la política s'alien per generar un nou sistema de control i conservació de la massa humana on la malaltia ja no és un càstig diví sinó que es castiga amb tota mena de calamitats a la terra, sent la salut el que permet gaudir dels avantatges del progrés econòmic. En aquest punt es troba un precedent de les teories de Quintanas (2011) respecte a la higiene com a creadora de valors en si mateixa i com a element de control. Encara que en aquest cas no fa una aproximació teòrica a través de Foucault sinó que ho presenta com una eina de la burgesia, més pròxim a les tesis de Pérez-Fuentes Hernández (1991), Rodríguez Ocaña (1992) i Campos Marín (1995).

A partir de les bases teòriques aquí explicades, l'autora posa el focus en la relació entre higiene i urbanisme, que considera essencial per entendre la configuració de la ciutat moderna. Aquesta disciplina va contribuir a la *sectorialització*, tant per criteris purament sanitaris com per altres més ideològics, com controlar la classe obrera, sent una eina de la societat industrial per controlar els problemes que ella mateixa havia creat. En aquest procés serien especialment importants els nous materials (ferro i vidre) i les noves disciplines (enginyeries), i a partir dels debats sobre les seves aplicacions és on situa l'autora l'origen de l'urbanisme higiènic a Espanya. Assenyala que tot i que on es va dirigir primer va ser als barris obrers, per raons sanitàries i de control, on més es va centrar va ser en els edificis públics. En el seu disseny remarca la generalització del panòptic, fet al qual atribueix l'evolució del binomi higiene-ordre públic cap al binomi higiene-disciplina. Aquest canvi, segons exposa, va fer que s'endurís el control i la vigilància els espais dedicats a la recuperació dels cossos i les ments, a la formació o reconversió dels ciutadans a la moral positiva de la salut, l'ordre i el treball. El que segons explica, faria que des del punt de vista arquitectònic és materialitzes amb espais separats de l'exterior on es recloïa la marginalitat, que no tenia espai a la ciutat, recloent la població en espai higiènic-disciplinari on se'ls

transformaria. En aquest punt es trobaria una materialització de les teories amb relació a l'educació que plantegen Pérez-Fuentes Hernández (1991) i Campos Marín (1995). Ara bé, contrasta amb la tesi que proposen López Piñero *et al.* (1964), on s'afirma, almenys respecte a Monlau, que es buscava la seguretat, llibertat i la comoditat del ciutadà, quan aquí el que es demostra és que es buscava aïllar tot allò que no encaixés amb la moral burgesa o que fos una nosa pel sistema liberal.

Per tal d'estudiar, concretament, l'escola dins l'higienisme l'autora fa una revisió de l'evolució de la seva relació amb l'higienisme en la història d'Espanya, especialment pel que fa a la lluita contra les malalties de la infància. L'autora la divideix el període en tres etapes: una primera on es plantegen les teories, una segona en què es comença a crear una ordenació legislativa i una tercera on es posa en pràctica. De la primera etapa destaca l'aparició de l'edifici de l'escola com a quelcom diferenciat de la resta d'edificis públics, les quals han de tenir unes condicions higièniques concretes, aplicables també als alumnes, que han de ser vigilades pel mestre. La segona etapa la caracteritza per l'aparició d'una primera legislació com a resultat de les crítiques a les condicions de les escoles, apareixent nous projectes on destacarà l'aigua, la llum i l'aire com a principals elements a consideració. Des del punt de vista pedagògic, remarca la vinculació entre l'higienisme, el naturalisme, les idees *krausianes* o l'escola-bosc rousseaunianes, així com la influència de l'Escola de Lliure Ensenyança. En aquesta etapa també destaca els mecanismes de difusió de les idees higièniques, com serien revistes o congressos. En la tercera etapa fa una recopilació de la legislació escolar, en relació amb les condicions higièniques, la construcció dels edificis i els diferents mecanismes d'inspecció, destacant el paper del mestre com a primer i principal garant de la higiene. També posa en relleu la importància que se li dona a l'educació física i el sorgiment de les colònies escolars. També assenyala l'esquerda que hi havia entre els diferents projectes i la realitat de les escoles, la qual no es reduirà fins a les dècades següents. En aquest punt remarca el fet que, si bé subscriu, igual que Rodríguez Ocaña (1992) o, posteriorment, Quintanas (2011), la tesi que hi havia la necessitat d'unes figures que exercissin la tutela sobre la població, per tal de corregir-la, ella posa en relleu que no només el metge exercia aquest rol, sinó, també, el mestre. Altrament, es pot observar que fa una periodització similar a la de Rodríguez Ocaña (1992), encara que amb una base diferent.

Paral·lelament, i ajudant-se de la cronologia establerta, estableix que l'higienisme va separar l'escola de la resta d'edificis donant-li una sèrie de característiques arquitectòniques que condicionaven les diferents activitats que s'hi duïen a terme i la seva durada. Aquí l'autora repassa les diferents propostes, començant per les tesis de Pablo Montesino, passant per diferents propostes de la segona meitat del XIX fins a arribar al canvi de segle,

on exposa les diferents aportacions legislatives en relació amb l'edifici escola. També fa una comparació entre el model proposat per l'Oficina Técnica de Construcciones de Escuelas, adaptat a les particularitats regionals, i el proposat pel Grup d'Arquitectes i Tècnics Catalans per al Progrés de l'Arquitectura Contemporània (GATCPAC), de caràcter internacional i homogeneïtzador.

Jean-Louis Guereña (2000) estudia com la urbanitat, dins de la qual s'incloïa la higiene es converteix en una matèria clau a ensenyar als infants, en un moment en què l'escola es converteix en un nou espai de socialització. Per fer-ho troba l'origen de l'urbanisme,⁸ situant-lo a inicis del XIX, assenyalant la necessitat d'aquesta nova disciplina, que tenia la funció d'introduir a les classes populars els comportaments que es consideraven correctes per les elits dominants. Aquests tenien la funció, en la línia del que s'assenyalaven Pérez-Fuentes Hernández (1991), Rodríguez Ocaña (1992) i Campos Marín (1995), d'instaurar un ideari de disciplina social, determinat per la burgesia, mitjançant l'escolarització, en un moment en el qual es començava a articular el moviment obrer. Dins aquest se centra en la gran influència de l'higienisme, posant el focus en l'educació, on assenyala que s'equiparava la higiene amb la moral, especialment en el cas de les nenes, com a futures mares. En aquesta línia, exposa com en l'educació dels infants higiene, urbanitat i moral estaran estretament vinculades, establint tota una sèrie de normes per tal de socialitzar, i controlar les funcions biològiques. Relació que li permet mostrar l'evolució de l'objectiu de l'educació higiènica, mentre en un inici consistia en una sèrie de consells per presentar-se en societat, per influència de l'higienisme, i després de la Restauració borbònica, es va començar a vincular amb la conservació de la salut.

L'autor, relacionant-ho amb el seu paper dins l'educació, dona a la higiene una funció racionalitzadora, "d'endreçar" tots els aspectes de la vida, convertint-se en una forma de control sobre els cossos. En aquest punt és especialment important el concepte de "decòrum", el qual sol venir condicionat per cada societat, però aquí era determinat per la moral cristiana, sent el filtre pel qual havien de passar les diferents activitats per arribar a considerar-se civilitzades. En aquesta tesi es troba un precedent a les tesis de Quintanas (2011), respecte a la higiene com a generadora de valors i com a mecanisme de control social, però en aquest cas amb una aproximació molt més historicista en localitzar-ho en un marc temporal. Aquí es torna a posar especial èmfasi en l'educació de les dones,

⁸ El Diccionari de la Llengua Catalana defineix urbanisme com a: "Conjunt de normes i disposicions tècniques, administratives, poblacionals, socials i econòmiques que es refereixen al desenvolupament harmònic, racional i humà dels centres habitats". (DIEC, 2007) Lahoz Abad (1992) feia referència als aspectes tècnics i administratius, mentre que en aquest cas fa referència al conjunt de normes socials.

assenyalant-la com especialment estricta en aquest aspecte, proposant inclús d'una "rectificació" corporal de les dones. (Guereña, 2000, p.68) Idea que permet aprofundir en l'educació específica per a les nenes com a futures mares i esposes, en la línia de Pérez-Fuentes Hernández (1991) i Bernabéu-Mestre i Galiana Sánchez (2011). Altrament, tot i que en vinculació al concepte de decòrum, també tracta el concepte de respecte, el qual s'articulava en base l'estructura social heretada de l'Antic Règim, però, com exposen Piñero *et al.* (1964), Pérez-Fuentes Hernández (1991) i Campos Marín (1995), servia per fer encaixar a la persona dins del rol social que li corresponia de manera que l'acceptés i no s'hi oposés. Una tesi, que juntament amb les anteriors permet a l'autor considerar que la higiene anava lligada a tota una sèrie de valors, que conjuntament formaven la urbanitat, que tenien la funció de racionalització econòmica i social, convertint-se la "higienització" en una forma de control dels infants.

Aida Terrón Bañuelos (2000) fa unes consideracions similars a Lahoz Abad (1992) i Guereña (2000) respecte a la influència de l'higienisme en el disseny dels espais escolars i la voluntat de control i modificació de les conductes dels infants. Ara bé, es diferencia dels altres pel focus que posa al paper del metge en relació amb el mestre, i la menció d'altres professionals com serien pedagogs, psicòlegs i auxiliars visitadores. També profunditza molt més en les diferents classificacions que s'establien entre els alumnes, incidint en l'origen de l'orientació professional, i exposa les diferents menes d'escoles que volien fer, anant més enllà de les destinades per als considerats "normals". Altrament, és rellevant el fet que contraposa les tesis respecte a la higiene i les formes que havia d'adoptar l'educació, proposades per l'higienisme, amb les consideracions fetes des d'altres corrents ideològics⁹ com el socialisme, l'anarquisme o sectors catòlics.

L'autora fa una exposició cronològica, seguint una estructura similar a Lahoz Abad (1992), la institucionalització de l'higienisme a Occident a través de la seva influència en les Exposicions Universals, la celebració de congressos i la publicació de revistes i la creació de la inspecció mèdic-escolar, entre d'altres. Aquí torna a centrar-se en el paper que s'atorguen els metges per tal de fer un seguiment mèdic dels alumnes per tal de classificar-los i triar el millor mètode educatiu per a cadascun, amb finalitats eugenèsiques. Així mateix, reflexiona com els diferents corrents ideològics de la segona meitat del XIX influeixen en el vessant educacional de l'higienisme, així com farà sorgir noves corrents dins de disciplines vinculades com la paidologia o la psicologia. La mateixa metodologia utilitza pel que fa a l'evolució de l'higienisme a Espanya en matèria escolar, que es desenvolupa de forma paral·lela a Europa, indicant les múltiples publicacions, congressos i exposicions que

⁹ Tenint en compte les consideracions que fa Quintanas (2011) respecte a l'higienisme com a generador de valors en si mateix es considera una ideologia.

es van realitzar. Aquí se centra en el vessant pedagògic a través de l'obra de Pedro de Alcántara García el qual critica l'intel·lectualisme i el logocentrisme defensant el treball manual i l'educació física, així com l'adopció de certes mesures quan s'hagi de dur a terme treball intel·lectual. Destaca el fet que té en compte les problemàtiques específiques que tenen els infants de classe obrera, atribuint-se més al context que a la inacció o desconeixement dels pares, i a les tasques considerades pròpies de les nenes. Paral·lelament, també fa una sèrie de consideracions amb relació al mobiliari escolar, en la línia del ja exposat per Lahoz Abad (1992).

El focus, però, el posarà en la institucionalització a partir de la Restauració borbònica, fent èmfasi la importància creixent que adopta l'educació física i el paper del joc. En aquest període, l'higienisme era vist com una disciplina que permetia condicionar l'entorn per al desenvolupament moral, intel·lectual i físic de l'infant, tot emmarcat en la voluntat de millora de la raça, seguint la proposta de Campos Marín (1995) respecte al *degeneracionisme*. Fa especial èmfasi en la tasca de l'inspector mèdic, limitada als infants considerats "normals", i el conflicte que van tenir amb els mestres per l'intrusisme que suposava la seva tasca, pel qual alguns elements, com les cartilles higièniques, van haver de ser imposades per la via legal. També se centra en l'aparició i desenvolupament de l'orientació professional,¹⁰ i el conflicte que també tenen els mestres amb els orientadors. El conjunt, i a través de l'estudi de les distintes teories i propostes pràctiques a través de diversos congressos, conferències i publicacions, li permet mostrar un eugenisme subjacent vinculat a la idea de millora de la raça en benefici de la nació.

Pedro Luis Moreno Martínez (2006) fa unes primeres consideracions com les ja exposades en l'apartat "L'higienisme i la moral" respecte als orígens de l'higienisme, tant des del punt de vista internacional com en el cas concret espanyol. També fa consideracions similars a les de Lahoz Abad (1992) i Terrón Bañuelos (2000) en relació amb la intervenció de l'higienisme a l'escola, tant en l'edifici com en el que si feia, encara que reflexiona més extensament sobre el paper d'aquesta com a difusora d'hàbits i coneixements que passarien a la vida privada. En el que divergeix amb els altres és en el fet que no es limita a l'àmbit espanyol sinó que sovint comparà amb el que es feia internacionalment, exposant quins eren els models que se seguien a Espanya i les diferències amb altres països, aprofundint molt més la descripció de publicacions i congressos internacionals feta per Guereña (2000).

Una de les innovacions que presenta l'autor són les aportacions de l'higienisme en l'horari escolar, o més concretament, com es distribuïen les diferents activitats dins d'aquest.

¹⁰ Aquesta temàtica es troba majoritàriament fora de la cronologia d'aquest estat de la qüestió.

Proposa com l'element clau de l'higienisme va ser l'estudi de la fatiga, la qual no s'havia de produir per tal d'evitar la reducció del rendiment i tota una sèrie de malalties en el futur. Això va fer que apareguessin una sèrie de propostes, que presenta l'autor, les quals van tenir un impacte molt limitat, el que explica la seva poca presència en la historiografia, encara que Terrón Bañuelos (2000) fa mencions puntuals.

La seva principal aportació, però, es dona al voltant de l'ensenyament de la higiene, ja que fuig de l'activitat acadèmica estricta per estudiar altres qüestions que si bé són educatives no es troben dins d'aquest àmbit. Amb tot, això no implica que no tracti l'àmbit acadèmic, ho fa, però posa el focus en la formació dels mestres, concretament en l'ensenyament de la higiene dins de les diferents institucions de formació de mestres, destacant la Escuela Normal de Maestros de Madrid. Així mateix, també estudia l'evolució de l'ensenyament de la higiene a través dels llibres de text, dels quals es dedueix que pretenien: el desenvolupament d'hàbits saludables, proporcionar coneixements per preservar i millorar la salut, fer que el nen s'interessés en la pròpia salut i protegir la salut de l'infant a través de l'examinació física i la creació d'un ambient saludable a l'escola. Dins d'aquest destacarien dues qüestions: un cert interès a ensenyar psicologia i que els llibres destinats a les nenes no se centraven molt a ensenyar a preservar la pròpia salut sinó a aconseguir millor el seu futur rol de mares i esposes. Tornant a l'educació no acadèmica, però encara vinculada a l'escola, destaca dos elements, que si bé Lahoz Abad (1992) menciona fins al moment no s'havien estudiat amb profunditat, la cantina i el bany¹¹ escolar. Aquests, si bé van ser espais poc estesos, tenien la doble funció de millorar la qualitat de vida de l'alumne, alhora que augmentava el temps que influïa l'escola sobre ell, ensenyant a l'infant hàbits higiènics. En el que més se centra, però, és en l'educació del lleure, concretament en les colònies escolars, exposant l'evolució d'aquestes fins a l'aparició de projectes mixtos, incloent-hi el sorgiment de formació i edificis específics per a elles. Aquestes en un inici tenien la finalitat de millorar la salut dels infants de barris obrers, però van evolucionar per buscar, també, el desenvolupament físic, intel·lectual, moral i social dels infants.

Diego Delgado Pastor (2022) torna a basar-se en les tesis de Foucault per tal d'establir el paradigma del XIX respecte a la infància. Estableix que amb l'entrada al capitalisme l'estat ha de garantir un espai on es pugui desenvolupar, així com les noves teories polítiques fan que el govern ja no es basi en el càstig sinó en la correcció, practica on els infants tenien un paper clau. En aquest context sorgeix el concepte "d'infant" els quals passen de ser marginals a tenir un paper clau en la política, ja que es consideraven una inversió cap al futur, imprescindible perquè continues havent-hi capital. Aquí entren en joc les teories

¹¹ Amb banys vol fer referència a espais on rentar-se, no s'ha d'entendre com a sinònim d'espai on fer les necessitats fisiològiques.

degradacionistes exposades per Campos Marín (1995), ja que el fet que s'expandís a la infància feia que aquesta es multipliqués i continués en un cercle sense fi. Per aquesta raó, explica l'autor, apareixeran una sèrie de tècniques de moralització, sent les més efectives les vinculades amb la infància, les quals intentaran evitar la debilitat infantil, considerada una de les principals xacres de la nació. Això farà que aparegui el paper mediador dels metges, proposat per Rodríguez Ocaña (1992), els quals havien d'analitzar l'estat sociosanitari d'una nació i proposar mesures correctives, tot amb la finalitat última d'augmentar les forces productives, així com la seva productivitat. Aquí es pot observar com es recuperen la tesi de Quintanas (2011) respecte al valor econòmic de l'obrer, però en aquest cas des del punt de vista productiu. En el cas concret espanyol, presenta l'autor, aquestes es van veure acompanyada de mesures natalistes que pretenien establir un cordó sanitari per protegir els infants de la degradació. Idees que van evolucionar cap al reformisme, que les va estendre cap a tota mena d'espais. Aquí l'autor, presenta un actor nou, que la historiografia no havia tingut gaire en compte, el catolicisme, el qual va influir en les tesis morals que propugnava l'higienisme. Situació que va fer que l'objectiu acabés sent apartar aquells que no encaixessin en ella per tal de reformar-los, mantenint la classe obrera sana i moralitzada, així com ampliar-la.

En aquest context apareixen tota una sèrie de malalties resultant de cercar els elements patològics de la vida, sent una de les principals el pauperisme. Aquesta es vincula a la degradació física resultant de tota una sèrie de conductes, el que fa que la higiene es converteixi en eina de colonització de l'últim reducte de sobirania de la persona, la família. Aquí els infants seran especialment rellevants, ja que consideren que les actituds i característiques dels pares determinaran les patologies que patirà un infant en el futur, pel qual es volen establir una sèrie de pautes dins la família per tal de combatre-les. Convertint-se en un dels principals exemples del canvi en la forma de poder de l'estat, ja que no vol canviar les condicions físiques de les famílies sinó que vol canviar-les des del punt de vista moral, buscant el seu control, recuperant la línia iniciada per Pérez-Fuentes Hernández (1991) entorn la creació de la família nuclear. És rellevant que aquí es tingui especialment en compte el paper que tenia l'Església, en el cas espanyol, mostrant com la secularització de la pobresa, no va provocar la seva oposició, sinó que va ser la principal receptora de les noves formes de control. Una altra malaltia, que estudia, molt més vinculada amb la infància és la mandra, la qual es vincula amb la debilitat, per la qual es buscava que l'estat corregís les condicions sociosanitàries en les quals vivia l'individu per tal d'evitar-la. En aquest punt es vincularà amb la lluita contra les passions, el que convertirà la "calma" o la "higiene" en l'estat òptim de l'individu, de manera que s'exercien les mesures correctives contra qui no s'hi trobés. Aquí és on el treball apareix com allò que dignifica la

persona, en allunyar-la de les passions, però alhora s'oposen al treball infantil, el qual consideren que causa una sèrie de patologies a l'infant que reduiran la seva productivitat en la vida adulta. Es dona especial importància a l'educació, la qual permetria controlar les passions, alhora que ajudaria a cultivar la intel·ligència, el que creien que evitaria vel·leïtats revolucionàries, sent especialment clara la relació entre l'higienisme i el control social mostra en l'apartat "L'higienisme i la moral". Estretament vinculat amb les passions es troba el raquitisme, punt que serveix per exposar el paper que se'ls donava a les conductes morals i personals dels pares pel que fa a la salut de l'infant. En conjunt s'observa com l'higienisme crea un corpus de propostes higiènic-morals per tal de pal·liar una sèrie de malalties vinculades amb la infància, les quals van acabar convertides en una problemàtica fonamental de la nació, en considerar que eren el que degradava la seva població.

El concepte de debilitat, juntament amb els avenços en fisiologia, portarà al concepte de debilitat mental, obrint la porta a l'estudi de la infància a través del cervell i les seves funcions, que acabarà comportant una reconsideració de les malalties infantils. Paral·lelament, també causarà la redefinició del concepte "intel·ligència" com "l'instint d'autoconservació", el que juntament amb els estudis quantitius del cervell va donar una via d'actuació contra totes aquelles debilitats que es consideraven adquirides, sent el principal grup d'acció la infància. La novetat, en aquest cas, rau en la metodologia de l'autor, ja que les tesis higienistes sobre el cervell són contraposades amb les de Pedro Mata. Aquest té una línia molt més actual en l'estudi del cervell en fer-ho des d'una perspectiva organicista, així com una concepció totalment oposada de l'instint, més en la línia de la medicina del canvi de segle.

6. Dona i maternitat

De forma paral·lela als estudis vinculats amb la història social l'higienisme també va ser estudiat des de la història de gènere. Aquests si bé faran algunes aportacions respecte a la dona i la construcció del gènere, la majoria de treballs giraran al voltant de la maternitat, donat que va ser l'aspecte que més pes li van donar els higienistes. Aquests vincularan l'higienisme amb la construcció de l'ideal de feminitat burges, així com amb l'intent de racionalitzar la maternitat, dirigit a tots els estrats socials, però especialment als seus extrems.

Una de les primeres aproximacions, encara que breu, a l'higienisme des de la història de gènere va ser feta per Josette Borderies-Guereña (1989), la qual no només va usar com a fonts els textos científics sinó també productes culturals, com les novel·les. El primer a

destacar és que, com la resta d'autors, troba l'origen de l'higienisme en els canvis derivats de la revolució industrial, però se centra en el seu impacte en l'àmbit domèstic. Exposa com aquest es redistribueix internament i es converteix en un espai per a la dona, transformant-se la funció reproductora en tasca social. Tornant a les fonts és remarcable el tractament que en fa, classificant la literatura higiènica en quatre tipologies, les quals li permeten observar una evolució en la concepció de la dona: en un inici com un ésser irracional que amb el pas del temps rep més consideració i es planteja la necessitat de la seva instrucció. Aquí és rellevant l'anàlisi del contingut de les autores femenines, i les tipologies literàries que escriuen, mostrant una escriptura que emfatitza la duresa que implica ser dona, però també aconsella com alleujar-ho. Aquestes obres li permeten analitzar dues qüestions, la moral i l'ordre social, però des del punt de vista de la dona. Pel que fa a la moral mostra com aquesta conforma un model de feminitat en la qual la dona ha de buscar la perfecció, i un model matrimonial basat en la submissió de la dona. Respecte a l'ordre social, vinculat amb la millora de la raça, mostra com la família es converteix en la base de la societat i allò que evita el desordre social, sent la dona la responsable del seu bon funcionament, sent precedent a les tesis de Pérez-Fuentes Hernández (1991). Amb tot, també mostra una certa contradicció dins l'higienisme, ja que si bé és conservador pel que fa als rols socials, també advoca per la necessitat d'educació cap a les dones (progressista) el que porta que al segle XX hi hagi un cert qüestionament de les concepcions tradicionals del rol de la dona.

Eva María Morata Marco (2003) fa unes consideracions similars a les de Rodríguez Ocaña (1992) en relació amb l'origen de l'higienisme i l'autoatorgat paper dels metges com a mediadors en el conflicte de classes; així com la voluntat de regeneració de la nació, vinculant-ho amb la teoria del *degeneracionisme*. Ara bé, dins d'aquest concepte, amplia la línia iniciada per Borderies-Guereña (1989) i continuada Pérez-Fuentes Hernández (1991) al voltant del paper de la família i, concretament, de la dona dins del paradigma higienista. Planteja que dins l'higienisme es va entendre la família com aquell element de la societat prou aïllat per absorbir els preceptes higiènics i transmetre'ls, però alhora amb una xarxa de relacions interpersonals que permetia que arribés el missatge amb facilitat. Pel que fa a la dona era vista com el membre de la família que millor podia actuar com a enllaç entre el públic i el privat alhora que transmetia els nous preceptes higiènics a la resta de la família. Raó que porta a situar el moviment higiènic com un dels principals corrents ideològics que van adherir-se a la tendència de revalorar la maternitat, sent un dels creadors de l'arquetip de "l'àngel de la llar".

La revalorització de la maternitat porta que se centri en canvi de paradigma amb relació a com s'exercia la maternitat, especialment vinculada amb el concepte d'instint maternal, del

qual si bé no es negava l'existència no es creia que fos la millor forma d'aconseguir unes cures òptimes. Per aquesta raó l'educació de la dona tenia dos objectius: ensenyar-la tenir cura dels infants per reduir la mortalitat i morbositat infantil, contribuint a la regeneració de la nació, i ensenyar els principis bàsics de la higiene moral per aconseguir un canvi de costums. Aquesta situació fa que l'autora presenti un arquetip de què es considera una mala mare, presentant com a ideal de mare la dona de classe mitjana, recalcant que aquest ideal sempre va portar subjacent la idea de domesticitat. En aquest punt destaca el fet que mostra la crítica a les elits, no només a les classes populars, una pràctica que si bé no era estranya dins l'higienisme ha tingut poc reflex en la historiografia.¹² Aquesta crítica es basa en dos aspectes la frivolitat de les mares, que creien que les feia desatendre el seu principal rol, i la lactància, o més concretament la pràctica de la lactància mercenària. També s'ha d'emfatitzar que dins la metodologia utilitzada en aquest punt s'inclouen les imatges,¹³ les quals mostren com es va intentar revalorar aquesta pràctica, donant-li un caràcter sagrat, moral i natural, alhora que es criticava aquelles que no ho feien o que ho feien incorrectament.

Respecte a les crítiques a la maternitat de les classes populars, és rellevant la contraposició que presenta entre la crítica higienista a les actituds de les mares amb la visió de la maternitat que es presentava a la premsa general,¹⁴ sent sovint l'ideal una mare camperola o de classes populars, la qual s'idealitzava o se li donava un to paternalista. Aquesta contraposició es fa especialment rellevant quan es tracta la qüestió del treball femení, mentre la premsa general presentava com a compatible amb la maternitat, l'higienisme estava totalment en contra, en considerar que deixava desatesos als infants, el que acabava conduint als principals mals socials: l'alcoholisme i la vagància. Aquí és remarcable el fet que contraposa l'higienisme amb altres idearis que circulaven a la seva època, metodologia que no s'havia aplicat prèviament. Així mateix, contraposa el fatalisme davant la mortalitat infantil provinent de la tradició cristiana, amb la seva identificació per part dels higienistes com el principal impediment al creixement poblacional i, per tant, al progrés. Aquesta tesi portarà, segons es desenvolupa a l'autora, a la voluntat d'erradicació dels costums populars, especialment en el món rural, que consideraven fruit de la ignorància i la barbàrie. Amb tot, si bé van intentar combatre les pràctiques d'origen supersticiós, en què més es van centrar va ser en la lactància. En el de les classes populars intentaven combatre la complementació

¹² Posteriorment, aquesta tendència es repetirà, com demostra l'article de Galiana i Bernabeu-Mestre (2006).

¹³ En la introducció de l'article, indica que aquest treball pretén analitzar les imatges que acompanyaven els textos dirigits a les mares per extreure les claus ideològiques de l'higienisme. (Morata Marco, 2003, p. 168)

¹⁴ Amb el concepte "premsa general" no es fa referència a la premsa obrera, sinó aquella més dirigida a les classes mitjanes que solia presentar una imatge bucòlica i idealitzada de les classes populars.

amb llet animal, mentre procuraven imposar el coneixement mèdic com a única autoritat pel que fa a la cura dels infants, desplaçant els sabers populars. En aquest punt es pot observar certa continuïtat amb la tesi de Campos Marín (1995) respecte al caràcter cientifista i pretesament neutral de l'higienisme com a arguments per presentar-se com els únics amb autoritat per canviar els costums socials.

Altrament, una de les innovacions més rellevants que proposa l'autora és la vinculació el paper regenerador de la maternitat i l'imperialisme, sent la política infantil ara un element clau per al progrés de les nacions. Aquí, però destaca el fet que, a diferència de la resta d'autors, no presenta a les dones, o les classes populars en generals, com a elements passius receptors d'aquestes idees sinó que planteja que la professionalització de la maternitat es va aconseguir a través d'un procés de negociació. En aquest procés la revalorització de la maternitat va ser articulada com una eina que els permetia sortir a l'espai públic així com reivindicar un rol preeminent dins de la societat, convertint-se en la base d'algunes reivindicacions feministes.

Una de les aportacions més recents ha estat feta per María de la Paz Pando Ballesteros (2025) la qual innova metodològicament en voler extreure el paradigma higienista de la maternitat a través de l'anàlisi d'una única revista, *La madre y el niño*, quan fins al moment s'havien basat en fonts disperses. Informació que serà contraposada amb altres postures, expressades sobretot per dones, que tot i no coincidir amb el període de publicació de la revista sí que tenen un corpus rellevant sobre l'assumpte, així com tenen una educació i estatus similar als articulistes d'aquesta. Per altra banda, en la metodologia destaca el fet que es té en compte les consideracions de Foucault al voltant dels símbols i els significats en l'anàlisi del discurs. Ús que es contraposa amb la metodologia usada per Quintanas (2011), ja que per ella no és una eina metodològica, sinó que intenta demostrar l'aplicabilitat de les seves teories en el context espanyol.

Aquesta metodologia li permet arribar a conclusions similars que Morata Marco (2003) pel que fa a les principals característiques de la mare segons l'higienisme, lligades al model burges. En el seu cas, però, se centra en els arguments, els quals giren en torn la naturalesa de la dona i la providència divina, presentant la maternitat com allò que dona plenitud a la dona, però que també li dona un cert valor dins la societat. Aquest model el contraposa amb els d'altres postures, en les quals se sol reclamar un rol més igualitari en relació amb l'home i s'oposen a la teoria de la complementarietat de sexes. És especialment rellevant l'exposició dels diferents consells que es donen als pares¹⁵ sobre les responsabilitats respecte als infants, destacant la divisió de rols pròpia de les societats

¹⁵ Es vol fer referència a ambdós progenitors.

patriarcals on les dones s'encarreguen de les cures i els homes del sosteniment econòmic. En aquest punt és rellevant perquè fins al moment, amb relació a la infància, només s'ha estudiat la figura de la mare, però aquí es pot considerar que hi ha una primera influència dels estudis sobre masculinitats, en estudiar-se els pares. Amb tot, es podria considerar un precedent les consideracions que fa Pérez-Fuentes Hernández (1991) sobre el celibat masculí a Bilbao.

Una altra temàtica, molt present en els estudis de la maternitat en el XIX, que tracta és la voluntat professionalitzadora de la maternitat, des del punt de vista de l'higienisme. Aquesta fa que analitzi la instrucció de les dones, a través de diferents exemples dins la revista, arribant a unes conclusions similars a les de Morata Marco (2003), com també ho fa en el paper del metge com a figura referent. Destaca, però, el fet que tingui en compte l'impacte emocional que tenia en les mares-lectores, ja que les feia sentir culpables davant la mort dels seus fills. Tornant a l'educació femenina, assenyala la contradicció que suposava la cerca de la professionalització de la maternitat i el seguiment absolut dels consells mèdics, amb la voluntat que els coneixements fossin transmesos de mares a filles. Idees que compara amb posicionaments més flexibles que advocaven per l'ampliació de l'educació de la dona fora de casa o d'altres que directament advocaven per la seva educació sense limitacions. El conjunt deriva a la qüestió laboral, arribant a les mateixes conclusions que Morata Marco (2003) respecte a la dona treballadora, encara que aquí sí que mostra com algunes dones advocaven pel treball femení i en contra d'un únic model de feminitat.

L'assumpte de l'educació de la dona porta inevitablement a la lactància, mostrant crítiques similars a les que presenta Morata Marco (2003) respecte a les mares que no alletaven els seus fills. Aquí, però, tracta de forma més extensa les diferents consideracions morals en relació amb aquesta, arribant a la conclusió que la dona no era tractada com un ésser amb un fi per si mateixa, sinó en relació amb els seus fills, el que causava que el no alletament fos considerat immoral. A més, en aquest cas no només se centra en la figura de la mare que no alleta sinó en les dides, i les crítiques que se'ls feien acusant-les mala praxi, per no seguir criteris higiènics, i pels seus suposats abusos. L'autora inclou les consideracions higièniques, sovint acientífiques, respecte a les característiques que havien de tenir i en quines circumstàncies eren necessàries. Destaca el fet que fins recentment no s'hagi tractat la relació entre l'higienisme i la lactància mercenària, quan va ser una qüestió central dins l'higienisme i és un corrent que se sol tenir en compte en els estudis historiogràfics sobre la lactància.

Paral·lelament, el fet que la revista tracti sobre maternitat fa que l'autora pugui incloure una temàtica poc estudiada fins al moment, només en fa una breu menció Pérez-Fuentes

Hernández (1991), la maternitat no desitjada. Problemàtica que li permet fer diverses consideracions al voltant de l'abandonament i quina era la situació de les dones que es quedaven embarassades fora dels marges del que es considerava correcte. En aquest punt mostra com les mares que abandonaven els seus infants eren acusades de no complir amb el seu rol primordial mentre que les que se'ls quedaven patien un estigma social. Raons que feien que l'abandonament se solgués atribuir a la moral mare i mai per causa de la seva situació socioeconòmica. En contraposició aquestes idees presenta els articles escrits per Concepción Arenal, la qual reclama corresponsabilitat davant els abandonats per ambdós progenitors i atribuïa els abandonaments, majoritàriament, a la pobresa o la incapacitat legal de les dones de fer front a pares irresponsables, reclamant educació i igualtat jurídica per la dona.

El tractament transversal que fa de la maternitat li permet assenyalar com el model regenerador higienista propugnava un model tradicional de dona que havia de restaurar la pau social, en la línia del que proposa Pérez-Fuentes Hernández (1991). Amb tot, també exposa que si bé el model implicava una crítica a aquelles que no el complien, aquesta no era aferrissada i solien presentar diverses propostes per tal de solucionar-ho. Cosa que vincula amb la participació de dones que no estaven d'acord amb la línia editorial de la revista, el que reforça l'objectiu inicial de l'autora de presentar els principals plantejaments higienistes, però també les rèpliques coetànies.

7. Conclusions

Al llarg d'aquest treball s'ha mostrat l'evolució de la historiografia sobre l'higienisme des de la dècada de 1960, encara que existeixen estudis previs, fins a l'actualitat. Aquesta permet observar com en un inici la historiografia va limitar-se a escriure sobre els grans homes i el seu pensament, així com volia establir les principals característiques del moviment higienista i la seva influència a la història política. És especialment rellevant el fet que es fa molt poca crítica als seus postulats, que si bé es vinculen amb la burgesia, no es busca quina era la seva funció en el seu context històric, com tampoc es mostra gaire evolució. El punt d'inflexió es troba amb l'article d'Urteaga (1985) el qual planteja l'higienisme dins de la història ambiental, cosa que li permet mostrar la seva evolució interna així com relacionar-ho amb les problemàtiques del seu temps, més enllà de les estrictament sanitàries. A partir d'aquí començaran a aparèixer treballs en el marc de la història social, de l'educació o de gènere, que seran més crítics amb els postulats higienistes, buscant el paper que van tenir en la configuració de la societat liberal o el seu paper dins de les diferents problemàtiques, tant sanitàries com socials, que van sorgir al llarg del segle XIX.

En aquest punt és especialment rellevant la gran quantitat de publicacions que hi ha entre la dècada de 1990 i la primera dels 2000, en totes les temàtiques aquí tractades. Posteriorment, la publicació s'alentirà, però no s'aturarà i si bé es mantindran les temàtiques anteriors ara se'ls donarà un caràcter molt més epistemològic, buscant l'adequació de certs models interpretatius al cas espanyol. Per tant, es pot interpretar que aquesta aturada parcial ha permès que hi hagi un espai per a la reflexió teòrica, poc realitzada fins a l'article de Quintanas (2011).

En l'enfocament que adopten els autors a l'hora d'analitzar les diferents temàtiques són especialment influents els corrents historiogràfics mencionats anteriorment. La primera i més rellevant és la història social, resultat de la influència de la historiografia britànica, donat el pes més gran que té l'higienisme en ella. Aquesta situació farà que el marxisme també incideixi en les interpretacions, fent molt present la tesi de l'higienisme com a eina de control de la burgesia, el que es denota especialment en l'apartat "Higienisme i moral". Amb tot, és igualment rellevant el paper passiu que els diferents autors els hi donen a les classes populars, no mostrant cap forma de resposta o oposició, encara que Rodríguez Ocaña (1992) i Campos Marín (1995) tracten el distanciament amb la classe obrera. Així mateix, el fet que se centrin en les classes populars fa que només els estudis més recents tinguin en compte un element prou rellevant en el context vuitcentista, el valor econòmic de l'obrer, demostrant com aquest va tenir un paper clau en l'adopció de l'higienisme per les elits, per tant, pel seu èxit. Aquesta tendència es veu més suavitzada en aquells que tracten de l'escola (no la infància, on és ben present), ja que la influència de la història de l'educació fa que també donin èmfasi els canvis metodològics i de la forma de l'edifici-escola en si mateixos, no només en relació amb la voluntat de control. Seguint aquesta línia, uns articles on són poc presents són aquells que tracten l'entorn, perquè aquests solen estar interessats a conèixer en quina era la situació de la població i els llocs on vivien, en el període estudiat, així com les principals propostes per solucionar les seves problemàtiques, el que fa que mostrin certa crítica a les elits. El trencament més important, però, es produeix en aquells articles que es troben vinculats amb la història de gènere, ja que el fet d'estudiar la dona fa que mostrin les crítiques que rebien per qüestió de gènere, no de classe, el que fa que analitzin de forma àmplia les crítiques a les elits, o almenys a les dones de les elits. Un altre punt d'inflexió es dona en el fet, que si bé l'element de passivitat es manté, ja no és hegemònic, sinó que en l'article Morata Marco (2003) es presenta la penetració dels postulats higienistes en la societat com un procés de negociació. Aquesta situació que pot ser la causant que des de la historiografia s'hagi tendit a aïllar l'higienisme dels altres corrents de pensament del seu temps, no mostrant cap mena de diàleg o confrontació. Aquí és especialment rellevant perquè les propostes higienistes per si mateixes, sense

considerar el seu origen, solucionaven diverses problemàtiques de la nova societat industrial, pel qual podien ser adoptades per altres corrents, sent un dels pocs articles que ho mostra el de Terrón Bañuelos (2000). Finalment, pel que fa als corrents historiogràfics és especialment rellevant l'absència d'un, la història de la medicina, ja que si bé l'higienisme és present dins d'aquest, no s'han localitzat articles que estudiïn l'higienisme dins d'aquesta perspectiva.

Altrament, el fet que aquest treball se centrés en el cas concret espanyol permet observar algunes qüestions interessants, derivades del seu context històric particular. El primer és la relació de l'higienisme espanyol amb Europa, respecte a la qual sempre es presenta amb un cert endarreriment, el que porta que la historiografia només mostri les influències d'Europa cap a Espanya, i no l'inrevés. És important, perquè encara que Granjel (1983) i Terrón Bañuelos (2000) exposin la participació de l'higienisme espanyol en múltiples congressos europeus no sembla que aquest fes cap aportació rellevant. Una altra qüestió és la poca presència que la historiografia espanyola li ha donat a l'Església catòlica en l'estudi de l'higienisme, fet sorprenent donat que l'àmbit en el qual volia actuar era en el que tradicionalment l'Església tenia l'hegemonia. L'única exposició clara la fa Delgado Pastor (2022), qui planteja que la irrupció de l'higienisme no va significar un conflicte, però seria rellevant des del punt de vista historiogràfic profunditzar en aquesta qüestió, així com la seva relació i l'impacte que va tenir en la transformació d'aquesta institució.

Abans, però de passar a les temàtiques més concretes des del punt de vista metodològic es demostra una diversificació dels enfocaments, també resultat de l'estudi de temàtiques diverses, així com la voluntat de reflexió teòrica. Respecte a les fonts utilitzades cal destacar que se li dona un pes molt important a la bibliografia produïda pels grans higienistes, destacant Monlau i Méndez Álvaro, encara que amb el pas del temps se li ha donat cada cop més pes a la premsa, el que ha fet que hi hagi molta més varietat. L'excepció seria Borderies-Guereña (1989) la qual també inclou productes culturals, el que permetria donar veu a persones que si bé no són higienistes són conscients dels seus postulats i reben el resultat de la seva influència social i legislativa. Una pràctica que no s'ha localitzat en quasi cap article, probablement donat el paper passiu que te la resta de la societat davant l'higienisme en la major part de la bibliografia.

Posant el focus en la qüestió de la infància, compresa entre els apartats de "Dona i maternitat" i "Escola i infància", és destacable la vinculació que se'n fa amb l'imperialisme i el darwinisme social, però, només en el cas de Terrón Bañuelos (2000) es veu que vagi més enllà de la infància "normal". Aquí es vol assenyalar que s'ha estudiat la perspectiva de l'higienisme cap a allò que es considerava normal, però només Delgado Pastor (2022) tracta

àmpliament allò que es considerava anormal, i en cap cas s'estudien les mesures concretes cap aquests col·lectius. Altrament, Terrón Bañuelos (2000) també menciona l'orientació professional, el que obre la porta cap a un grup d'edat que no s'ha tractat fins al moment, els adolescents, o bé no s'han trobat articles que els incloguin. Encara que aquest concepte no existís en el període sí que existia la consciència un grup de població entre els infants i la majoria d'edat (almenys masculina), sovint englobats en el terme genèric "joves", sobre els quals podien haver existit propostes.

Pel que fa a l'apartat de la "Dona i maternitat" aquesta conjunció ha estat necessària perquè només un dels articles consultat tracten la dona de forma més independent a la maternitat. En la majoria, inclús aquells que no se centren en la dona, aquesta es troba lligada a la maternitat, fet que si bé és resultat de la vinculació feta des del mateix higienisme, no impedeix que des de la historiografia de gènere es pogués estudiar des de la perspectiva del treball, la salut o la política. Aquí cal assenyalar que si bé existeixen alguns articles exposen la perspectiva higienista del treball aquests, o almenys els que s'han localitzat, tracten sectors molt concrets, no donen una visió global, el qual era l'objectiu d'aquest treball, raó per la qual no s'han inclòs. Una altra qüestió important és que dins la maternitat la historiografia ha posat el focus en la lactància, que si bé va ser una temàtica clau dins l'higienisme també hi ha altres igualment importants com l'alimentació, l'educació o la higiene que malgrat ser mencionades no es treballen en profunditat. Altrament, en l'article de Pando Ballesteros (2025) es pot veure com comença a aparèixer, encara que tímidament, una nova corrent, els estudis de les masculinitats, quan s'exposa quin era el rol dels homes respecte dels seus fills.

En conjunt al llarg del treball s'ha pogut veure com la historiografia en un inici va voler estudiar l'higienisme d'una forma més generalitzada, però que a partir de la dècada de 1990 va ser estudiada des d'altres perspectives, destacant la història social, encara que també des dels altres corrents ja mencionats. Dins de la història social destacarà el pes que tindran les qüestions morals, convertint-se en un dels principals punts de nexa, i concents, entre els autors, així com mantindran una estreta vinculació les temàtiques vinculades amb les dones i la infància. Aquestes des del punt de vista metodològic s'ha pogut observar una evolució pel que fa a l'enfocament, canvi que no s'ha donat de forma significativa pel que fa a les fonts. Altrament, també s'ha pogut observar com hi ha algunes línies en les quals es podria aprofundir, com la relació amb l'Església catòlica, l'alimentació o el treball.

8. Bibliografia

Alcaide González, Rafael. La introducción y el desarrollo del higienismo en España durante el siglo XIX. Precursores, continuadores y marco legal de un proyecto científico y social. A: *Scripta Nova: revista electrónica de geografía y ciencias sociales*. Barcelona: Edicions Universitat de Barcelona, 1999. Núm. 3, p. 32-54.

Bernabéu-Mestre, Josep i Galiana Sánchez, María Eugenia. El higienismo ante la urban penalty y las causas del atraso sanitario español, 1881-1923. A: *X Congreso Internacional de la Asociación Española de Historia Económica (AEHE). 8, 9 y 10 de septiembre de 2011*. Organitza: Universidad Pablo de Olavide, Carmona (Sevilla).

Borderies-Guereña, Josette. El discurso higiénico como conformador de la mentalidad femenina (1865-1915). A: Sánchez, Cristina, *et al.* (eds.). *Mujeres y hombres en la formación del pensamiento occidental: actas de las VII Jornadas de Investigación Interdisciplinaria fet a Madrid el 1989*. Madrid: Ediciones de la Universidad Autónoma de Madrid, 1989, vol. 1, p. 299-309.

Campos Marín, Ricardo. La sociedad enferma: higiene y moral en España en la segunda mitad del siglo XIX y principios del XX. A: *Hispania*. Madrid: Centro Superior de Investigaciones Científicas, 1995. Vol. LV/3, Núm. 191, p. 1093-1112.

Delgado Pastor, Diego. La medicalización de la infancia como optimización de la fuerza laboral en España. Higienismo, población infantil y biopolítica (1800-1850). A: *Encrucijadas: Revista Crítica de Ciencias Sociales*. Salamanca: Asociación Contubernio, 2022. Vol. 22, Núm. 2, a2209.

Galiana, María Eugenia; Bernabeu-Mestre, Josep. El problema sanitario de España: saneamiento y medio rural en los primeros decenios del siglo XX. A: *Asclepio*. Madrid: Instituto de Historia, 2006. Vol. 58, núm. 2, p. 139-164.

Granjel, Mercedes. La higiene en la sociedad española del XIX. A: Granjel, Mercedes. *Pedro Felipe Monlau y la higiene española del siglo XIX*. 1 ed. Salamanca: Cátedra de Historia de la Medicina, Universidad de Salamanca, 1983, p. 15-76.

Guereña, Jean-Louis. Urbanidad, higiene e higienismo. A: *Áreas. Revista Internacional de Ciencias Sociales*. Murcia: Universidad de Murcia, 2000. Núm. 20, p. 61-72.

L'higienisme a Espanya (1833-1923), un estat de la qüestió
Sílvia Artisan Garcia

Institut d'Estudis Catalans. *Diccionari de la Llengua Catalana (DIEC)* [en línia]. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2007 [Data d'actualització: novembre 2025, data de consulta: 7 de juny del 2026]. Accés lliure:

<https://dlc.iec.cat/Results?IdE=0006452&DecEntradaText=urbanisme&AllInfoMorf=False&OperEntrada=0&OperDef=0&OperEx=0&OperSubEntrada=0&OperAreaTematica=0&InfoMorfType=0&OperCatGram=False&AccentSen=False&CurrentPage=0&refineSearch=0&Actualitzacions=False>>.

Lahoz Abad, Purificación. Higiene y arquitectura escolar en la España contemporánea (1838-1936). A: *Revista Educación*. Madrid: Ministerio de Educación y Formación Profesional, 1992. Vol. 298, p. 89-118.

López Piñero, José María; García Ballester, Luís i Faus Sevilla, Pilar. *Medicina y sociedad en la España del siglo XIX*. 1 ed. Madrid: Sociedad de Estudios y Publicaciones, 1964. 486p.

Morata Marco, Eva María, et al. La imagen de la maternidad en la España de finales del siglo XIX y principios del XX. A: *Arenal. Revista de Historia de las Mujeres*. Granada: Editorial Universidad de Granada, 2003. Vol. 10, núm. 2, p. 163-190.

Moreno Martínez, Pedro Luis. The hygienist movement and the modernization of education in Spain. A: *Paedagogica Historica*. Abingdon: Carfax Publishing Limited 2006. Vol. 42, Núm. 6, p. 793-815.

Pando Ballesteros, María de la Paz. Estereotipos en torno a las “buenas y malas madres”. El modelo de maternidad propuesto por los reformadores del siglo XIX en la revista La madre y el niño y sus transgresiones. A: *Vegueta: Anuario de la Facultad de Geografía e Historia*. Las Palmas de Gran Canaria: Universidad de Las Palmas de Gran Canaria, 2025. Vol. 25, Núm. 2, p. 727-753.

Pérez-Fuentes Hernández, Pilar. El discurso higienista y la moralización de la clase obrera en la primera industrialización vasca. A: *Historia contemporánea*. Bizkaia: Departamento de Historia Contemporánea (UPV-EHU), 1991. Núm. 5, p. 127-156.

Quintanas, Anna. Higienismo y medicina social: poderes de normalización y formas de sujeción de las clases populares. A: *Isegoría*. Madrid: Editorial CSIC, 2011. Núm. 44, p. 273-284.

Rodríguez Ocaña, Esteban. Paz, trabajo, higiene. Los enunciados acerca de la Higiene Industrial en la España del siglo XIX. A: Huertas, Rafael i Campos, Ricardo. *Medicina social*

L'higienisme a Espanya (1833-1923), un estat de la qüestió
Sílvia Artisan Garcia

y clase obrera en España (siglos XIX y XX). 1 ed. Madrid: Fundación de Investigaciones Marxistas, 1992, vol. II, p. 383-426.

Terrón Bañuelos, Aida. La higiene escolar: un campo de conocimiento disputado. A: *Áreas: Revista Internacional de Ciencias Sociales*. Murcia: Universidad de Murcia, 2000. Núm. 20, p. 73-94.

Urteaga, Luis. Higienismo y ambientalismo en la medicina decimonónica. A: *Dynamis: Acta Hispanica ad Medicinae Scientiarumque Historiam Illustrandam*. Granada: Universidad de Granada, 1985. Vol. 5, p. 417-425.